



Interventie

Liefde is... voor meisjes

Erkenning

Erkend door Deelcommissie Jeugdgezondheidszorg, preventie en gezondheidsbevordering (EC2) d.d 29-09-2016

Oordeel: Goed onderbouwd

De referentie naar dit document is: Christianne Westdijk & Maurina Versloot (augustus 2016).

Databank effectieve jeugdinterventies: beschrijving 'Liefde is... voor meisjes'. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut. Gedownload van www.nji.nl/jeugdinterventies.

Inhoud

Samenvatting	4
Korte samenvatting van de interventie	4
Doelgroep	4
Doel.....	4
Aanpak.....	4
Materiaal.....	4
Onderbouwing	5
Onderzoek	5
1. Uitgebreide beschrijving	6
Beschrijving interventie	6
1.1 Doelgroep	6
1.2 Doel	7
1.3 Aanpak	8
2. Uitvoering	12
3. Onderbouwing	16
4. Onderzoek.....	27
4.1 Onderzoek naar de uitvoering	27
4.2 Onderzoek naar de behaalde effecten.....	28
5. Samenvatting Werkzame elementen	29
6. Aangehaalde literatuur	30

Samenvatting

Korte samenvatting van de interventie

Liefde is... is een voorlichtingsprogramma ter ondersteuning van de seksuele ontwikkeling en seksuele weerbaarheid van meisjes uit de tweede en derde klas (13 tot en met 16 jaar) op het voortgezet onderwijs. De voorlichting wordt gegeven door twee vrouwelijke hulpverleners die op een laagdrempelige manier thema's gerelateerd aan seksualiteit en relaties bespreekbaar maken. De voorlichters zijn in staat problemen in de seksuele ontwikkeling of seksueel risicogedrag te signaleren en waar nodig door te verwijzen naar passende vervolghulp voor een meisje.

In vier voorlichtingslessen komen de thema's Seksuele identiteit, Partnerkeuze en loverboys, Grenzen en 'nee' zeggen en Sociale media en veilig vrijen aan de orde. Kern van de aanpak ligt in de beïnvloeding van kennis, attitude, gevoelens, sociale normen en vaardigheden op het gebied van relaties en seksualiteit. Dit gebeurt onder andere aan de hand van actieve informatieverwerking, discussies, rollenspellen, zelfevaluatie en stem- en lichaamsgerichte oefeningen. Docenten en ouders volgen elk een voorlichtingsbijeenkomst en worden zo versterkt in hun rol bij de seksuele ontwikkeling van meisjes.

Doelgroep

Meisjes van 13 tot en met 16 jaar uit de tweede en derde klas van het voortgezet onderwijs. Docenten en ouders van deze meisjes behoren tot de intermediaire doelgroep.

Doel

Het vergroten van kennis, het aannemen van een positieve attitude en het aanleren van vaardigheden, ten aanzien van prettige, gewenste en veilige relaties en seksualiteit. Hiermee zijn voorwaarden gecreëerd om de seksuele interactiecompetentie van meisjes te versterken, waardoor de kans op het meemaken en vertonen van seksueel grensoverschrijdend gedrag en seksueel risicogedrag kleiner is.

Aanpak

Liefde is...voor meisjes bestaat uit 4 voorlichtingslessen van 1,5 uur waarin door o.a. reflectie, oefeningen en actieve informatieverwerking de thema's Seksuele identiteit, Partnerkeuze en loverboys, Grenzen en 'nee' zeggen en Sociale media en veilig vrijen aan de orde komen. Docenten en ouders van de meisjes worden betrokken bij de aanpak

Materiaal

Er zijn verschillende materialen beschikbaar:

- Wervingsmaterialen: folder, posters, stickers.
- Training 'Seksualiteit en opvoeden': reader.
- Handboek, werkboek, de rode koffer, filmpjes.
- Overig materiaal behorende bij de uitvoering van de werkvormen.
- PowerPointpresentatie voor voorlichting aan docenten en ouders.

Alle genoemde materialen zijn verkrijgbaar bij Qpido te Amsterdam.

Onderbouwing

Liefde is... voor meisjes is gebaseerd op het model van Vanwesenbeeck, Van Zessen, Ingham, Jaramovic en Stevens (1999) waarin de seksuele interactiecompetentie de sleutel is voor het bereiken van seksueel gezond gedrag. De aan te pakken factoren zijn kennis, attitude, gevoelens, sociale normen en vaardigheden. Bekende algemene en specifieke werkzame factoren zijn verwerkt in de aanpak, zoals seksespecifiek werken, cognitief-gedragstherapeutische elementen, actieve informatieverwerking, rollenspellen, reflecteren en het betrekken van zowel meisjes als hun docenten en ouders.

Onderzoek

De procesevaluatie (Konijn & de Vos, 2015) betreft een analyse van de voormeting (N=630) en nameting (N=583) in de periode mei t/m december 2014. Daarnaast is een online vragenlijst afgenomen bij de voorlichters (N=20), aangevuld met enkele interviews.

De evaluatie laat zien dat:

- De beoogde doelgroep wordt bereikt.
- De attitude ten aanzien van gezond seksueel gedrag in positieve zin significant toeneemt.
- Kennis over de gevaren van sociale media en internet significant toeneemt..
- 75% van de voorlichters vindt dat meisjes aan het eind van de lessen positief veranderd zijn.
- De meisjes de lessen prettig en nuttig vinden (zij geven een 8,4).

1. Uitgebreide beschrijving

Beschrijving interventie

1.1 Doelgroep

Uiteindelijke doelgroep

De interventie Liefde is...voor meisjes richt zich op meisjes van 13 tot en met 16 jaar – met diverse culturele en religieuze achtergrond - uit de tweede en derde klas van het voortgezet onderwijs. De lessen zijn geschikt voor meisjes op het Voorbereidend Middelbaar Beroepsonderwijs (VMBO), het Hoger Algemeen Voortgezet Onderwijs (HAVO), Voorbereidend Wetenschappelijk Onderwijs (VWO) en Gymnasium.

Intermediaire doelgroep

Docenten en ouders zijn intermediaire doelgroepen. Zij ontvangen een voorlichting voorafgaand aan de lessen Liefde is.... Hen betrekken zorgt voor draagvlak voor verandering en helpt hen bewust te worden van gezond seksueel gedrag en het signaleren van seksueel grensoverschrijdend gedrag.

Selectie van doelgroepen

Alle meisjes (met of zonder seksuele ervaring) in de leeftijd van 13 tot en met 16 jaar in het regulier voortgezet onderwijs kunnen deelnemen aan de Liefde is... lessen. Er vindt vooraf geen selectie plaats.

De voorlichting aan ouders en docenten vindt voorafgaand aan de lessenreeks voor meisjes plaats. Ouders en docenten krijgen de voorlichting afzonderlijk van elkaar aangeboden.

Als ouders de Nederlandse taal beheersen, kunnen zij aansluiten bij de voorlichting voor ouders over Liefde is...en het Vlaggensysteem¹. Er zijn geen andere contra-indicaties. De contactpersoon van de school nodigt de ouders uit voor de voorlichting die op school plaatsvindt.

Al het (onderwijzend) personeel van de betreffende school is welkom om de voorlichting voor docenten over Liefde is...en het Vlaggensysteem bij te wonen; de voorlichting is voor de mentoren en coördinatoren van het betreffende leerjaar verplicht. De contactpersoon van de school nodigt het onderwijzend personeel uit voor de bijeenkomst.

Betrokkenheid doelgroep

Enkele jaren geleden verzocht gemeente Amsterdam Qpido om een lespakket voor jongens en meisjes te ontwikkelen, waarbij aan seksuele weerbaarheid en het respectvol met elkaar omgaan wordt gewerkt. Tevens kwam het verzoek vanuit scholen om hun handelingsverlegenheid ten aanzien van deze onderwerpen te doorbreken. De vragen van meisjes over seksualiteit en relaties die binnen de meisjesspecifieke hulpverlening van Spirit herhaaldelijk naar voren kwamen, zijn toen gebundeld in thema's en werkvormen. Zo kwam het eerste lespakket Liefde is... tot stand. Aan de hand van ingevulde evaluatieformulieren tijdens de lessen op scholen, zijn continu aanpassingen

¹ Het Vlaggensysteem biedt (professionele) opvoeders handvatten om seksueel gedrag adequaat te beoordelen, het bespreekbaar te maken en om gepast te reageren (Frans & Franck, 2014). Het Vlaggensysteem wordt daarom als middel ingezet tijdens de voorlichtingen van docenten en ouders om hen handvatten te bieden in het vormgeven aan de seksuele opvoeding van kinderen.

gedaan om zo goed mogelijk aan te sluiten bij meisjes in de leeftijd van 13 tot en met 16 jaar in het regulier voortgezet onderwijs. Ook zijn aanpassingen gedaan naar aanleiding van interviews met meisjes die de lessen gevolgd hebben. Zo zijn er meer filmpjes toegevoegd en is er aandacht gekomen voor de thema's sexting en grooming.

1.2 Doel

Hoofddoel

Het hoofddoel van Liefde is... is het vergroten van kennis, het aannemen van een positieve attitude en het aanleren van vaardigheden, ten aanzien van prettige, gewenste en veilige relaties en seksualiteit. Hiermee zijn voorwaarden gecreëerd om de seksuele interactiecompetentie van meisjes te versterken, waardoor de kans op het meemaken en vertonen van seksueel grensoverschrijdend gedrag en seksueel risicogedrag kleiner is.

Subdoelen

De subdoelen zijn de einddoelen per les.

Les	Subdoel
1. Seksuele identiteit	<i>Kennis</i> Meisjes hebben kennis over seksualiteit, partnerkeuze en seksuele diversiteit.
	<i>Attitude</i> Meisjes zijn zich bewust van hun eigen normen en waarden en die van anderen als het gaat om eigen seksualiteit, seksuele diversiteit, relaties, mannen en vrouwen.
	<i>Vaardigheden en gevoelens</i> Meisjes voelen zich veilig en hebben de vaardigheid om over relaties en seksualiteit te communiceren.
2. Partnerkeuze en loverboys	<i>Kennis</i> -Meisjes hebben kennis over de kenmerken van geschikte partners en de werkwijze van loverboys, lovergirls en manieren van uitbuiting. -Meisjes hebben kennis over hun sociale omgeving (hulpbronnen).
	<i>Attitude</i> Meisjes zijn zich bewust van de kenmerken van een geschikte partner en gelijkwaardige relaties.
3. Grenzen en 'nee' zeggen	<i>Kennis</i> Meisjes hebben kennis over grenzen en wensen.
	<i>Attitude</i> Meisjes erkennen dat het belangrijk is om duidelijk je eigen grens aan te geven.
	<i>Vaardigheden</i> Meisjes kunnen hun eigen grens voelen, herkennen en aangeven.

4. Sociale media en veilig vrijen	<i>Kennis</i>
	Meisjes hebben kennis over de risico's van internet, sociale media en onveilig vrijen.
	<i>Attitude</i>
	-Meisjes staan positief tegenover het gebruik van anticonceptiemiddelen en veilig vrijen.
	-Meisjes erkennen het belang van het zorgvuldig inrichten van je persoonlijke profiel.
	<i>Vaardigheden</i>
	Meisjes kunnen een condoom correct omdoen.

Doelen voor de voorlichting aan docenten en ouders.

Ouders en docenten

- Hebben kennis over gezonde seksuele ontwikkeling bij kinderen en adolescenten.
- Staan positief tegenover het bespreken van seksualiteit.
- Kunnen seksueel grensoverschrijdend gedrag signaleren en hierop passend reageren.
- Weten waar zij terecht kunnen voor advies of professioneel overleg als zij zich zorgen maken over de seksuele ontwikkeling van een meisje en/of het aanmelden voor aanvullende ambulante hulpverleningstrajecten zoals Romeo of Julia².

1.3 Aanpak

Liefde is... is onderdeel van de ketenaanpak van Qpido ter preventie van (herhaling van) seksueel grensoverschrijdend gedrag. Het aanbod van Qpido is opgebouwd van lichte vormen van hulp naar zwaardere vormen van hulp:

1. Mogelijkheid tot consultatie via mail, anonieme chat en telefoon (consulterend).
2. Voorlichtingslessen op primair en voortgezet onderwijs (preventief).
3. Trainingen en voorlichtingen aan ouders, docenten en professionals (signalerend).
4. Laagdrempelige individuele hulp voor jongens en meisjes (hulpverlenend).
5. Gendersensitieve hulp, wonen en behandelen voor meisjes (woonvormen).

De voorlichtingslessen zijn een belangrijk onderdeel aan het begin van de keten, waarbij het uitgangspunt is dat liefde en seksualiteit gezond en mooi is. Qpido werkt samen met hulpverlening, onderwijs, politie en de gemeente. Door het werken vanuit de ketenaanpak kan snel doorgeschakeld worden naar hulp voor kind, gezin en omgeving. Voor meer informatie over de ketenaanpak, zie de website van Qpido (www.qpido.nl) en de programmahandleiding behorende bij dit werkblad.

Opzet van de interventie

Liefde is... bestaat uit vier lessen die elk in een blokkur (2 lessen) van 45 minuten (totaal 90 minuten) wordt uitgevoerd. De lessen vinden plaats in vier opeenvolgende

² Zie databank effectieve jeugdinterventies (www.nji.nl)

weken. In iedere week vindt 1 les per groep plaats. Totaal neemt de lessenreeks 360 minuten in beslag.

Mocht een school een lesrooster hebben bestaande uit lesuren van 60 minuten of anders, dan dient in overleg met de school gekeken te worden naar een passende planning, zolang er in ieder geval minimaal 90 minuten per les beschikbaar zijn.

Inhoud van de interventie

In het kort bestaat de aanpak van Liefde is... uit de volgende stappen:

1. Werving
2. Intakegesprek school
3. Planning
4. Uitvoering
5. Evaluatie

Deze stappen worden hieronder nader toegelicht.

1. Werving

• Werving scholen

- Liefde is... kan onderdeel uitmaken van een schoolbreed preventief aanbod voor seksuele weerbaarheid en preventie van seksueel grensoverschrijdend gedrag. In dat geval nemen scholen nemen zelf contact op voor het inplannen van de lessen Liefde is....
- Liefde is... kan ook actief worden aangeboden aan risicoscholen. Dit zijn scholen waar specifieke problematiek op het gebied van seksualiteit speelt, zoals seksueel grensoverschrijdend gedrag, sexting, ongewenste zwangerschap of loverboyproblematiek. In Amsterdam selecteert de gemeente welke scholen dit zijn en stimuleert (door subsidie) om het lespakket op deze scholen uit te voeren.
- Tot slot kan de aanbieder van de lessen (in Amsterdam is dit Qpido) ook benaderd worden door scholen om naar aanleiding van specifieke incidenten het lespakket Liefde is... uit te voeren.

Bekendheid met de ketenaanpak van Qpido en het lesprogramma Liefde is... wordt bereikt door aanwezigheid bij netwerkbijeenkomsten en voorlichtingen, via sociale media en de website, mond-op-mond reclame en via promotiemateriaal, zoals folders, posters en stickers.

• Werving ouders en docenten

De werving van ouders en docenten volgt logischerwijs op het bestaande contact met de school. De ouders van de leerlingen die de lessen krijgen aangeboden, worden uitgenodigd voor de voorlichting Liefde is... voor ouders. Hetzelfde geldt voor de leerkrachten die lesgeven aan de betreffende leerlingen. De school verzorgt de uitnodigingen en werkt mee aan de voorbereiding van de bijeenkomst.

2. Intakegesprek school

De contactpersoon van Qpido en de school maken een afspraak waar onder andere de volgende onderwerpen besproken worden:

- Kennismaking
- Inhoud en praktische uitvoering lessen.

- Dat de docent niet aanwezig is in de klassen, maar wel betrokken is bij het verloop van de lessen.³
- Zijn er bepaalde thema's waar de voorlichters extra aandacht aan kunnen geven en waarom?
- De voorlichting aan docenten en ouders.

3. Planning

Qpido en de school maken afspraken over de data en het tijdstip van de lessen. Het is van belang dat de voorlichters alle data beschikbaar zijn, zodat er continuïteit wordt geboden en de meisjes iedere week dezelfde voorlichters zien. Minimaal 1 week voorafgaand aan de lessen wordt de voorlichting aan docenten en ouders gegeven.

Ongeveer 4 weken voor de start van de lessen neemt de medewerker van Qpido wederom contact op met school en stemt de laatste praktische zaken af. Bijvoorbeeld het contact tussen de voorlichters en de contactpersoon op school, aandachtspunten voor de voorlichters en waar de voorlichtingskoffers op school bewaard kunnen worden.

4. Uitvoering

Er zijn verschillende personen betrokken bij de uitvoering van de interventie. In onderstaand schema komt naar voren wie welke taken uitvoert en wie eindverantwoordelijke is.

	Voorlichter meisjes	Qpido contactpersoon	School	Qpido gedragswetenschapper	Eindverantwoordelijke
Inplannen van lessen en zorgen dat aan randvoorwaarden wordt voldaan.		x	x		Contactpersoon Qpido
Voorlichting aan ouders en docenten	x			x	Contactpersoon Qpido bepaalt wie voorlichting geeft
Voorlichting aan meisjes	x				Contactpersoon Qpido
Intervisie, supervisie en werkbegeleiding				x	Gedragswetenschapper Qpido
Verdiepingsbijeenkomst 2x per jaar	x			x	Gedragswetenschapper Qpido
(Proces)evaluatie	x		x	x	Gedragswetenschapper Qpido

- Voorlichting docenten en ouders

Voor de uitvoering van deze voorlichting wordt gebruik gemaakt van een PowerPoint-presentatie (zie bijlage).

Onderwerpen die aanbod komen zijn:

- inhoud van de lessen Liefde is...
- informatie over de gezonde seksuele ontwikkeling en seksueel grensoverschrijdend gedrag (aan de hand van het Vlaggensysteem)
- handvatten voor het vormgeven aan seksuele opvoeding, zowel thuis als op school.
- handvatten om passend te reageren op seksueel gezond en seksueel grensoverschrijdend gedrag.

³ In hoofdstuk 3 Onderbouw ing wordt toegelicht waarom de docent niet aanwezig is in de klas tijdens de lessen.

Deze voorlichting kan gegeven worden door voorlichters die ook aan de meisjes lesgeven of door een gedragswetenschapper van Qpido.

Lessen

Per les komen in ieder geval de volgende thema's en onderwerpen aan bod:

Les	Onderwerpen
Seksuele identiteit	<ul style="list-style-type: none"> - (Seksueel) zelfbeeld - Zelfvertrouwen - Genderopvattingen - Seksuele diversiteit
Partnerkeuze en loverboys	<ul style="list-style-type: none"> - Partnerkeuze - Loverboys - Hulp
Grenzen en 'nee' zeggen	<ul style="list-style-type: none"> - Weerbaarheid - Grenzen - Communiceren
Sociale media en veilig vrijen	<ul style="list-style-type: none"> - Sociale media - Profileren - Veilig vrijen

In de handleiding voor de voorlichters en het werkboek voor de meisjes staan de lessen stap voor stap uitgewerkt.

5. Evaluatie

• Voorlichting docenten en ouders

De voorlichting aan docenten en ouders wordt mondeling geëvalueerd. De volgende vragen worden in ieder geval gesteld:

- Wat vonden de school en de ouders van de docenten- en oudervoorlichting?
- Wat heeft het jullie opgeleverd?
- Wat zou volgende keer anders kunnen?
- Zijn er vragen naar aanleiding van de voorlichting of de lessen die de meisjes ontvangen hebben?

Dit wordt aangevuld in het evaluatieverslag (zie volgende alinea).

• Lessen

De lessen worden geëvalueerd aan de hand van een evaluatieformulier. De formulieren worden door de meisjes ingevuld voorafgaand aan de eerste les en bij de afsluiting van de vierde les. De ingevulde formulieren worden geanalyseerd en de resultaten worden in een verslag weergegeven. Dit verslag wordt aangevuld met ervaringen van de voorlichters en school. Het uiteindelijke evaluatieverslag wordt verstuurd naar de school en op verzoek ook naar de gemeente.

• Afsluitend gesprek

Ter afsluiting van de lessen vindt een gesprek plaats tussen de contactpersonen van de school en Qpido. Tijdens dit gesprek wordt het evaluatieverslag besproken en gekeken of er meisjes zijn die extra hulp nodig hebben. Waar nodig wordt doorverwezen naar andere hulpvormen, zoals een Julia-traject. Ook aanvullende preventieve programma's, zoals Sexting & Grooming of verdiepende trainingen voor zowel jongeren, ouders als professionals kunnen naar aanleiding van dit gesprek ingezet worden. Tot slot worden afspraken gemaakt voor verdere samenwerking in de toekomst.

2. Uitvoering

Materialen

Voor de interventie Liefde is... zijn de volgende materialen beschikbaar:

- Wervingsmaterialen: folder, posters, stickers. De wervingsmaterialen geven informatie over de organisatie en het aanbod van Qpido.
- Materialen voor de uitvoering:
 - Handleiding Liefde is...
 - Naamkaarten.
 - Werkboeken.
 - Inlogcodes voor toegang tot het YouTube-kanaal van Qpido.
 - USB-stick waar de benodigde filmpjes op staan.
 - A3 papier voor de regels.
 - Rode en groene kaarten.
 - Fotoset 'Vrouwelijke kwaliteiten' (Les 1.5).
 - Kaartenset 'Houden van je partner' (Les 1.7).
 - Fotoset profielfoto's 'Indruk maken' (Les 4.3).
 - Foto hockeymeisjes 'Sexting' (Les 4.4).
 - Anticonceptievoorlichtingskoffer Rutgers, bestaande uit: condooms, de pil, vrouwencondoom, morning-after pil, zwangerschapstest, glijmiddel, tampons, maandverband, kunstpenis of dildo, bijsluiters van anticonceptiemiddelen en tampons, brochureset voorlichting & anticonceptie, brochureset SOA & veilig vrijen.
- Materialen voor de evaluatie:
 - Formulieren voor de voormeting en de nameting.
 - Analyseprogramma voor invoer en verwerking van de evaluatieformulieren.
- Materialen voor docenten en ouders:
 - PowerPoint-presentatie (inclusief informatie over het Vlaggensysteem).
 - A4 met 10 tips voor het gezond seksueel opvoeden van je kind.

Alle genoemde materialen zijn verkrijgbaar bij Qpido te Amsterdam. Met uitzondering van de rode koffer van Rutgers; deze is te bestellen bij Rutgers.

Locatie en type organisatie

Liefde is... kan uitgevoerd worden in iedere ruimte waar de beschikking is over een smartboard. De ruimte moet geschikt zijn voor minimaal 15 personen. Bij voorkeur is de ruimte afgesloten (bijvoorbeeld met gordijnen of raambekleding), zodat er voldoende privacy is voor de meisjes en er niet door voorbijgangers meegekeken kan worden tijdens de les.

Iedere organisatie die beschikt over medewerkers die voldoen aan het competentieprofiel zoals beschreven in de volgende paragraaf kunnen de lessen uitvoeren.

Opleiding en competenties van de uitvoerders

Contactpersoon Qpido

Profiel van de contactpersoon vanuit Qpido ziet er als volgt uit:

- Minimaal HBO werk- en denkniveau op het gebied van jeugdhulp.
- Organisatorisch en communicatief sterk.
- Kennis hebben van de interventie Liefde is... en de ketenaanpak van Qpido.

Voorlichter

Profiel van een voorlichter ziet er als volgt uit:

- De voorlichter is een vrouw en een ervaren hulpverleenster.
- Leeftijd speelt geen rol.
- Minimaal HBO werk- en denkniveau op het gebied van jeugdhulp.
- Affiniteit met onderwijs, seksspecifieke onderwerpen en de eerder beschreven doelgroep.
- Zich comfortabel voelen met het bespreken van de thema's.

Kennis en vaardigheden voorlichter:

- Bespreekbaar kunnen maken van seksualiteit en aan seksualiteit gerelateerde thema's met meisjes op een manier die aansluit bij hun leeftijd en ontwikkeling.
- Bespreekbaar kunnen maken van seksualiteit en aan seksualiteit gerelateerde thema's met docenten en ouders.
- Veiligheid en vertrouwen creëren en een positief rolmodel zijn.
- Adequaat op (persoonlijke) vragen die gesteld worden kunnen reageren.
- Inzicht in cultuurspecifieke aandachtspunten en hierop kunnen anticiperen.
- In staat zijn om problemen in de seksuele ontwikkeling of seksueel risicogedrag te signaleren en eventueel door te verwijzen naar passende vervolghulp voor het meisje.
- Kennis over de ontwikkeling van meisjes in de puberteit.
- Kennis over de seksuele ontwikkeling van adolescenten, zowel fysieke als mentale ontwikkeling.

De voorlichter is verplicht twee trainingen te volgen. Dit is de training Seksualiteit en Opvoeden (dit is inclusief training Vlaggensysteem, zie ook www.qpido.nl) en een training ter voorbereiding van het geven van Liefde is....

Gedragwetenschapper

Profiel gedragwetenschapper:

- Minimaal universitair werk- en denkniveau op het gebied van ontwikkelingspsychologie en jeugdhulp.
- Organisatorisch en communicatief sterk.
- Kennis hebben van de interventie Liefde is... en de ketenaanpak van Qpido.

Vaardigheden gedragwetenschapper:

- Weet richting te geven aan de inhoudelijke visie van waaruit gewerkt wordt.
- Ondersteuning, werkbegeleiding, intervisie en supervisie bieden op bovengenoemde vaardigheden.
- In staat zijn de kwaliteit van het lesprogramma te bewaken.
- Neemt de eindverantwoordelijkheid op zich als het gaat om onderzoek naar Liefde is....

Kwaliteitsbewaking

Voorlichters die Liefde is... uitvoeren hebben intervisie, supervisie en werkbegeleiding van een gedragwetenschapper. Intervisie en supervisie vindt eenmaal per 6 maanden plaats. Hierbij zijn voorlichters aanwezig met twee gedragwetenschappers. Het doel is:

- Monitoren van de programma-integriteit.
- Kennis, vaardigheden en basishouding van de voorlichters versterken.

Individuele werkbegeleiding vindt op afroep plaats. In ieder geval wordt er ieder schooljaar een individuele afspraak met de voorlichters gepland, waarin functioneren en ervaringen besproken worden. Het doel is:

- Kennis, vaardigheden en basishouding van de voorlichters versterken.

- Bespreken van knelpunten en successen bij het lesgeven.
- Inzicht krijgen in wat goed gaat en wat beter kan.

Twee verdiepingsbijeenkomsten per schooljaar

Voorlichters die Liefde is... geven volgen daarnaast twee keer per schooljaar een bijeenkomst.

Bij de ene bijeenkomst wordt een thema dat te maken heeft met de lessen Liefde is... uitgediept. Hierin wordt samengewerkt met ketenpartners, zoals de GGD, GGZ en politie. De andere bijeenkomst is een vervolgbijeenkomst van een dagdeel om de kwaliteit van het lesprogramma en de wijze van voorlichten zoals die bedoeld is, in stand te houden. Hierbij komt tevens de procesevaluatie en aanpassingen in het lespakket aan de orde.

Het doel is:

- Voorlichters de mogelijkheid geven extra kennis op te doen over ontwikkelingen, trends en andere onderwerpen met betrekking tot relaties en seksualiteit onder jongeren.
- Voorlichters op de hoogte te brengen van wijzigingen in het lespakket en handvatten mee te geven hoe hier vorm aan te geven tijdens de lessen.

De gedragswetenschapper organiseert deze bijeenkomsten. Eén bijeenkomst duurt anderhalf uur en het is voor de voorlichters verplicht om aanwezig te zijn.

Procesevaluatie

Eenmaal per jaar worden alle evaluaties van het lesprogramma in een procesevaluatie samengenomen en geanalyseerd. Er wordt nagegaan of de beoogde doelgroep wordt bereikt, het programma wordt uitgevoerd zoals bedoeld en de resultaten positief zijn (zie ook hoofdstuk 4). Ook worden de (kwalitatieve) opmerkingen van de meisjes en contactpersonen van scholen verwerkt in de verbeteruggesties. De gedragswetenschapper is eindverantwoordelijke voor de procesevaluatie.

Randvoorwaarden

- Goede relatie met scholen en gemeenten.
- Mogelijkheden om meisjes tijdig te kunnen doorverwijzen naar anderen vormen van hulpverlening.
- Beschikbaarheid van goed opgeleide en getrainde voorlichters (die de training Seksualiteit en Opvoeden en de training Liefde is... hebben gevolgd en die aanwezig zijn bij de vervolgbijeenkomsten).
- Beschikbaarheid van materiaal ten behoeve van de uitvoering van de interventie.
- Mogelijkheden tot intervisie, supervisie en individuele werkbegeleiding.
- Een goed registratiesysteem en verwerkingssysteem voor vragenlijsten.
- Ondersteuning bij de jaarlijkse evaluatie.

Implementatie

Voor de implementatie zijn de volgende trainingen en bijeenkomsten noodzakelijk:

1. Training Seksualiteit en Opvoeden (ook voor externen)

Deze training vanuit Qpido bestaat uit vier dagdelen die professionals helpt in het versterken en vergroten van hun vaardigheden bij het bespreekbaar maken van seksualiteit. De inhoud varieert van het bespreekbaar maken van de gezonde seksuele ontwikkeling tot het signaleren en handelen bij seksueel grensoverschrijdend gedrag. Dit gebeurt aan de hand van het Vlaggensysteem. Voor meer informatie: www.qpido.nl.

2. Training Liefde is... (ook voor externen)

Voor de implementatie van Liefde is... is een training ontwikkeld. Iedere voorlichter die Liefde is... gaat geven volgt deze training. Deze wordt geboden door een gedragswetenschapper en een ervaren voorlichter. De training beslaat 1 dag waarin onder andere de gezonde seksuele ontwikkeling, de doelen, het lesprogramma, de werkvormen en houding van de voorlichters aan bod komen.

3. Vervolgbijeenkomsten (ook voor externen)

Naast de training biedt Qpido één keer per jaar een vervolgbijeenkomst van een dagdeel om de kwaliteit van het lesprogramma en de wijze van voorlichten zoals die bedoeld is, in stand te houden. Een gedragswetenschapper leidt deze bijeenkomst, waarin onder andere casuïstiek wordt ingebracht.

Kosten

De kosten van de interventie zijn opgebouwd uit personele kosten (implementatie, projectleiding, kwaliteitszorg en uitvoering) en materiële kosten.

De *implementatie* bestaat uit de training Seksualiteit en Opvoeden (4 dagdelen) en de training Liefde is...(1 dagdeel)

De kosten voor de training Seksualiteit en Opvoeden zijn € 2.688,- *.

De kosten voor de training Liefde is... zijn € 664,-

De *projectleiding* en *kwaliteitszorg*, waaronder de werving van scholen, de planning, de werkbegeleiding en supervisie kost gemiddeld 8 uur per week.

De *uitvoering* bestaat per groep uit 4 X 1,5 uur les plus 4 X 1 uur voorbereiding. Per les zijn er 2 voorlichters. Het totaal aantal uren Liefde is... voor 1 groep is 20 uur. Het uurtarief dat wordt gehanteerd is € 83,-.

De *materiaalkosten* bestaan uit de kosten voor het handboek voor de voorlichters (25 euro), de kopieerkosten en materialen voor de uitvoering (10 euro per groep), en de rode koffer. De rode koffer van Rutgers WPF is te verkrijgen via Rutgers WPF en kost 62,50 euro.

Hieronder in schema:

Implementatie	Projectleiding en Kwaliteitszorg	Uitvoering	Materiaal
Training Seksualiteit en Opvoeden € 2.656,-	8 uur per week	Lessen Liefde is... per groep € 1.660,-	Handboek voor de voorlichters € 25,-
Training Liefde is.. € 664,-			Materialen voor de uitvoering per groep € 10,-
Vervolgbijeenkomsten, totaal 3 uur per jaar € 249,-			Rode koffer Rutgers WPF € 62,50

3. Onderbouwing

Probleem

Het probleem is dat meisjes vaker dan jongens slachtoffer zijn van seksueel grensoverschrijdend gedrag (verbale intimidatie, dwang, seksuele mishandeling en misbruik) en daardoor het risico lopen op het doormaken van een ongezonde seksuele ontwikkeling (Graaf, Kruijer, Van Acker, & Meijer, 2012; Dettmeijer, 2014; Haas, 2012). De seksuele ontwikkeling is een levenslang proces, dat aan het begin van de adolescentie door hormonale veranderingen in een stroomversnelling komt. Hoewel meisjes verschillend reageren op deze veranderingen, is het van belang dat meisjes intimiteit en seksualiteit leren integreren in hun persoonlijkheid en ontdekken wat de mogelijkheden, de wensen en grenzen in intieme en seksuele relaties bij henzelf en bij anderen zijn (Spanjaard & Slot, 2015).

Veel meisjes weten niet goed wat hun seksuele gezondheid kan beïnvloeden en hoe zij risico's op een ongezonde seksuele ontwikkeling kunnen verkleinen (Graaf e.a., 2012; Haas, 2012). Daarnaast krijgt een deel (17% tot 31%) van hen te maken met seksueel grensoverschrijdend gedrag. Liefde is... is ontwikkeld om het risico van adolescente meisjes op een ongezonde seksuele ontwikkeling en negatieve ervaringen met seksueel grensoverschrijdend gedrag te verminderen door hun seksuele interactiecompetentie te vergroten. Seksuele interactiecompetentie wordt gezien als de sleutel tot het vertonen van gezond seksueel gedrag en het kunnen communiceren met de partner, controle in seksuele relaties en zich seksueel zeker voelen (Vanwesenbeeck e.a., 1999).

Een ander probleem is dat zowel ouders als docenten op school het lastig vinden om aan seksualiteit gerelateerde thema's met meisjes te bespreken, terwijl uit onderzoek blijkt dat meisjes vinden dat ouders en school de voornaamste bron van informatie en steun zijn (Graaf e.a., 2012; de Graaf, 2013; Timmermans, 2009; Zwiëp, 2008). Gebrek aan seksuele opvoeding en vorming kunnen bij meisjes leiden tot seksueel risicogedrag en seksuele ongezondheid (Graaf e.a., 2005). Liefde is... richt zich op meisjes in de leeftijd van 13 tot en met 16 jaar op het voorgezet onderwijs én hun ouders en docenten.

Als gevolg van het meemaken van seksueel grensoverschrijdend gedrag kunnen meisjes te maken krijgen met lichamelijke, psychische en/of gedragsmatige problemen (Dettmeijer, 2014; Hoïng & Oosten, 2009). Op korte termijn kunnen lichamelijke gevolgen als ongeplande zwangerschap, seksueel overdraagbare aandoeningen en op lange termijn onvruchtbaarheid bij onbehandelde soa's optreden. Daarnaast kunnen meisjes psychisch beschadigd raken van seksueel grensoverschrijdend gedrag, is de kans op herhaald slachtofferschap na het meemaken van grensoverschrijdend gedrag groter en zijn zij kwetsbaarder om slachtoffer te worden van een loverboy.

Oorzaken

De directe factoren die vanuit het seksueel interactiecompetentie model (Vanwesenbeeck e.a., 1999) een gebrekkige seksuele interactiecompetentie veroorzaken zijn:

1. *Achtergrondkenmerken:* Omstandigheden zoals sekse en sekserol, sociale deprivatie, misbruik en mishandeling, seksuele vorming in het gezin van herkomst, sociale integratie en het gezinsklimaat vormen de achtergrond waartegen de individuele competenties zich ontwikkelen. Een gezinsklimaat waarin niet over seks gepraat wordt en (dus) niet wordt aangeleerd welk seksueel gedrag wel of niet aanvaardbaar is, waar grenzen liggen en hoe deze te respecteren, van negatieve

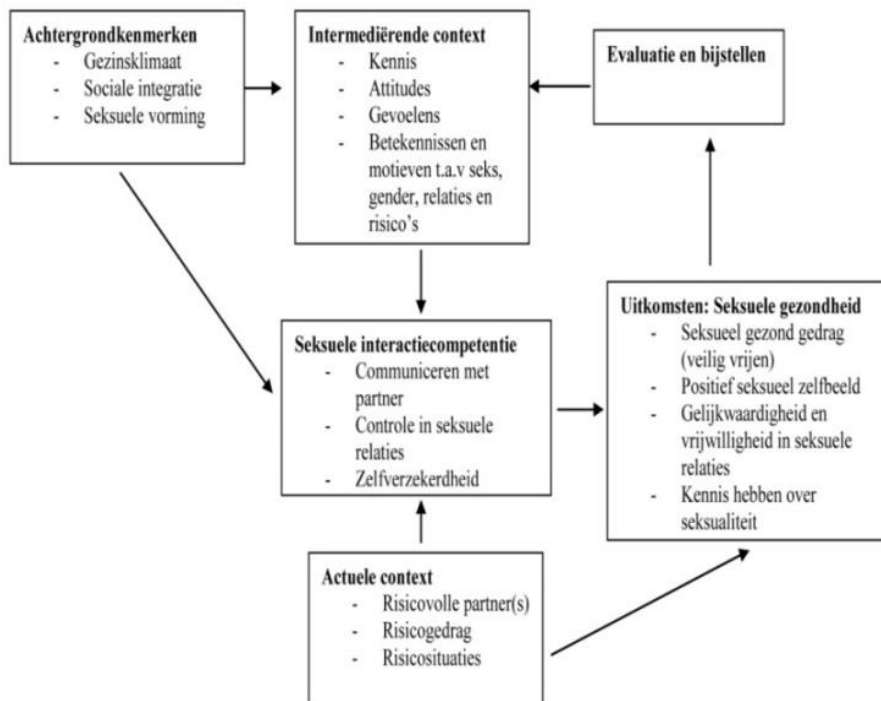
invloed op de seksuele vorming (Frans e.a., 2011). Het opgroeien in negatieve gezinsomstandigheden, traditionele sekserolopvattingen en repressieve seksuele moraalhangen samen met slachtofferschap van seksueel geweld (Hoïng & Oosten, 2009).

2. *Intermediërende context* wordt gevormd door kennis, attitudes, gevoelens en normen ten aanzien van seksualiteit, motieven en betekenissen ten aanzien van gender, seks, relaties en risico. Onderzoek van de Graaf e.a. (2012) toont aan dat gebrek aan seksuele *kennis* samenhangt met een minder goed ontwikkelde seksuele interactiecompetentie. Kennis is een voorwaarde voor het maken van verstandige keuzes (Bogaard, Janssens, & Poiesz, 2004). Ook blijken inadequate *opvattingen en attitudes* ten aanzien van seksualiteit de kans op risicovol seksueel gedrag te vergroten (Kirby & Lepore, 2007). Meisjes die *schuld- en schaamtegevoelens* hebben over hun lichaam of van keuzes op het gebied van seksualiteit zijn minder weerbaar op gebied van relatievorming en seksualiteit (Prinsen & Terpstra, 2009). *Sociale normen* die beïnvloed worden door verwachtingen van anderen, hebben invloed op het vertonen of afkeuren van seksueel grensoverschrijdend gedrag (Yu Li, Frieze, & Tang, 2010;). De heersende normen kunnen voor een meisje steunend of afkeurend zijn om bepaald seksueel gedrag te vertonen (Brug, van Assema, & Lechner, 2007; Hoïng & Oosten, 2009). Tevens komen geringe seksuele *communicatievaardigheden en onduidelijke communicatie van wensen en grenzen* vaker voor bij slachtoffers van seksueel geweld dan bij mensen die geen slachtoffer zijn (Hoïng & Oosten, 2009).
3. In de *Actuele context* vindt het seksueel gedrag plaats en komen deze samen met de achtergrondkenmerken, ervaringen en kwaliteiten. Risicovolle partners, risicogedrag en risicosituaties kunnen een oorzaak zijn van een gebrekkige seksuele interactiecompetentie. Situatieggebonden factoren zoals de aanwezigheid van sociale controle door anderen, het gebruik van alcohol of drugs of de aanwezigheid van emotionele triggers spelen daarbij een rol (Hoïng & Oosten, 2009). Ook is het risico op seksueel misbruik groter als er sprake is van een ongelijkwaardige relatie (Römkens, 1989). Daarnaast is geseksualiseerd internetgebruik van invloed op het seksueel gedrag van jongeren (Hoïng & Oosten, 2009).

Een indirecte factor die een gebrekkige seksuele interactiecompetentie veroorzaakt, is:

4. De mate van '*Evaluatie en bijstellen* (Leerprocessen)': de evaluatie van concrete seksuele ervaringen, interacties en risico's die men gelopen heeft en vervolgens de mate waarin deze reflectie leidt tot bijstelling van attitude, motieven en betekenisgeving. Reflecteren op het eigen handelen, opvattingen, houding en kennis is een competentie die van groot belang is bij het opdoen van seksuele ervaringen en kan de seksuele interactiecompetentie verder verbeteren (Hoïng & Oosten, 2009).

Figuur 1 Seksueel interactiecompetentie model (Vanwesenbeeck e.a., 1999)



Aan te pakken factoren

De determinanten waar de interventie zich op richt zijn determinanten uit de intermediërende context die in het seksueel interactiecompetentie model belangrijke voorspellers van seksueel gezond gedrag zijn. In beperkte mate richt dit lespakket zich op de achtergrondkenmerken en de actuele context. Door ouders en docenten te betrekken bij de interventie wordt een eerste stap gezet om de achtergrondkenmerken aan te pakken. Tijdens de lessen wordt een begin gemaakt met het aanleren van vaardigheden. Na de lessen is echter verdere aanvulling nodig voor het versterken en generaliseren van deze vaardigheden.

Determinanten van de intermediërende context

- Kennis over:
 - o veilig vrijen (anticonceptie- en condoomgebruik)
 - o seksualiteit (in brede zin)
 - o risico's van sociale media gebruik
 - o seksuele diversiteit
 - o partnerkeuze en loverboys
 - o sociale omgeving (hulpbronnen)
 - o grenzen en wensen
- Attitude ten aanzien van:
 - o Stereotype rolopvattingen
 - o Eigen seksualiteit
 - o Seksuele diversiteit
 - o Het uiten van grenzen en wensen op seksueel gebied
 - o Voordelen van veilig vrijen

- Sociale media
- Vrijwillige en gelijkwaardige seksuele relaties
- Sociale normen ten aanzien van:
 - Seksualiteit
 - grenzen en wensen
 - Anticonceptie- en condoomgebruik
- Gevoelens ten aanzien van:
 - Seksualiteit (schuld- en schaamtegevoelens)
- Vaardigheden in het
 - Kunnen communiceren over seksualiteit
 - Kunnen gebruiken van condooms
 - Kunnen aangeven van grenzen en wensen.

Liefde is... richt zich niet direct op de actuele context, maar indirect wordt wel gepoogd een bijdrage te leveren aan partnerkeuze, risicogedrag en het vermijden van of verstandig omgaan met risicosituaties door de onderliggende factoren kennis, attitudes, gevoelens, normen en vaardigheden aan te pakken.

Achtergrondkenmerken

- Seksuele vorming door voorlichting te geven aan docenten en ouders gericht op:
 - Kennis vergroten over gezonde seksuele ontwikkeling
 - Kennis vergroten over waar zij terecht kunnen voor overleg en het aanmelden voor **ambulante hulpverleningstrajecten Romeo en Julia**.
 - Positieve attitude t.a.v. het bespreekbaar maken van seksualiteit/ seksueel weerbaar maken van je kinderen
 - Vaardigheden in het signaleren van en reageren op ongezonde seksuele ontwikkeling

Verantwoording

Welke onderwerpen worden per les besproken en waarom?

In les 1 'Seksuele identiteit' gaat het over het seksueel zelfbeeld, genderrollen en seksuele diversiteit. Het bespreken van deze onderwerpen zijn beschermende factoren voor gezond seksueel gedrag.

- (Seksueel) zelfbeeld: Om positieve eigen normen en waarden te ontwikkelen zijn zelfvertrouwen en een positief (seksueel) zelfbeeld een voorwaarde (Tolman, 1999; Vanwesenbeeck, 2011). Minder zelfvertrouwen en een lagere eigenwaarde verhogen de kans op het meemaken van seksueel grensoverschrijdend gedrag (Testa & Dermen, 1999). Ook blijken jongeren met een minder sterk ontwikkeld seksueel zelfbeeld minder goed voorbereid op seksuele contacten (de Wit, Breeman, & Woertman, 2006).
- Genderrollen: In de adolescentie vindt de ontwikkeling plaats van genderidentiteit (het gevoel een jongen of een meisje te zijn) en genderrol (communicatie over het geslacht naar anderen bijvoorbeeld in kledingstijl, lichaamstaal of gedrag) (Nijhof & Engels, 2015). De dubbele seksuele moraal speelt hierbij een rol, want uit

onderzoek blijkt de hiermee gepaard gaande opvattingen cruciaal zijn voor het bepalen van sociale verwachtingen en het risico op seksueel grensoverschrijdend gedrag (Marston & King, 2006).

- Seksuele diversiteit: Een homonegatieve houding kan leiden tot homonegatief gedrag (Kuyper & Bakker, 2006). Veel LHBT-jongeren (Lesbiennes, Homoseksuelen, Biseksuelen en Transgenders) geven aan een negatieve ervaring te hebben gehad vanwege hun seksuele voorkeur. LHBT is een risicofactor voor het meemaken van grensoverschrijdend gedrag.

In Les 2 'Partnerkeuze en loverboys' wordt gewerkt aan het vergroten van kennis over de werkwijze van loverboys, lovergirls en de manieren van uitbuiting is van belang, omdat afhankelijkheidsrelaties en ongelijke relaties gezien worden als één van de heftigste vormen van ongelijkwaardige relaties (Römkens, 1989).

In les 3 'Grenzen en 'nee' zeggen' gaat het over grenzen aanvoelen en duidelijk communiceren. Uit onderzoek blijkt het beschikken over onvoldoende vaardigheden om wensen en grenzen te uiten bij meisjes samen te hangen met slachtofferschap van seksueel geweld (de Graaf e.a., 2012). Voldoende weerbaarheid is een beschermende factor voor gezonde seksuele ontwikkeling.

In les 4 'Sociale media en veilig vrijen' gaat het over sociale media, sexting, grooming en veilig vrijen (o.a. anticonceptiegebruik, seksueel overdraagbare aandoeningen en zwangerschap).

- Sociale media: Jonge meisjes vormen een kwetsbare groep op het internet. Meisjes geven relatief vaker aan dat ze met ongewenste ervaringen op internet te maken krijgen. Ze beschikken vaak niet over de vaardigheden om hier adequaat op te reageren. Daarnaast wordt er in de literatuur gepleit voor mediaopvoeding (Nikken, 2007).
- Sexting en Grooming: Jongeren zijn vaak niet op de hoogte van de risico's van internet en sociale media of kunnen deze niet overzien (de Graaf, Hoïng, Zaagsma, & Vanwesenbeeck, 2007). Dit kan leiden tot chantage (O'Keeffe & Clarke-Pearson, 2011).
- Veilig vrijen: Zowel kennis als positieve attitudes ten aanzien van anticonceptie zijn van invloed op de seksuele interactiecompetentie. Meisjes die onvoldoende kennis hebben over anticonceptie en zich hier niet bewust van zijn, lopen het grootste risico op een ongeplande zwangerschap (Bruckner, 2004; van Berlo e.a., 2005). Daarom zijn jongeren gebaat bij informatie over voortplanting, de menstruatiecyclus, anticonceptiemethoden en risico's en gevolgen van onveilige seks (soa's en zwangerschap). Jongeren blijken vaker anticonceptie te gebruiken wanneer zij er positiever over denken en meer nadelen en minder voordelen aan zwangerschap en jong moederschap toeschrijven (Kirby & Lepore, 2007). Daarnaast leidt het stimuleren van eigen-effectiviteit en vaardigheden om anticonceptie te gebruiken tot seksueel gezond gedrag (Lunsen & Wijsen, 2009).

Wat is de aanpak tijdens de lessen?

Liefde is... maakt gebruik van verschillende werkvormen. Hiermee wordt ingespeeld op verschillende leerstijlen van meisjes (visuele, talige, fysieke en metacognitieve leerstijlen) ten behoeve van responsief handelen (Van den Berg, 2010; Van der Laan & Blom, 2006). Door *sociale interactie* tussen de meisjes en de voorlichters naar aanleiding van film, discussie en prikkelende vragen, actieve fysieke participatie/oefenen van

fysieke vaardigheden, *directe ervaringen* door spel en rollenspellen en ten slotte *reflectie* op bijvoorbeeld criteria voor een geschikte partner, wordt een leerproces in gang gezet (Vygotsky, 2011). Meisjes worden zo aangezet tot nadenken en bewustwording van eigen gedachten en gevoelens, en oefenen vaardigheden die bij seksualiteit, liefde en relaties een rol spelen.

Het vergroten van kennis over de diverse onderwerpen is een beschermende factor voor een gezonde seksuele ontwikkeling en dit wordt bereikt door middel van:

- Actieve en centrale informatieverwerking (Brug, Van Assema, & Lechner, 2007; Mouthaan & Van der Vught, 2012; Tobler e.a., 2000).
- Persoonlijke ervaringen (Allen, 2001).

Het bevorderen van positieve attitudes ten aanzien van de diverse onderwerpen wordt bereikt door middel van:

- Discussie a.d.h.v. stellingen en beeldmateriaal (O'Keeffe, 2002).
- Afwegen van voor- en nadelen (Brug e.a., 2007).
- Zelfevaluatie (op eigen ervaringen en riskante situaties) (Brug e.a., 2007).
- Affectieve aspecten ofwel geanticiperde spijt (Brug e.a., 2007).
- Groepsgesprekken (Peer-learning) (Rijke & de Vries, 1995).
- Spelvormen waarbij meisjes stelling moeten nemen.

Het bevorderen van positieve gevoelens ten aanzien van seksualiteit wordt bereikt door middel van:

- Stem- en lichaamsgerichte oefeningen (DeSteno, Gross & Kubzansky, 2013; Verhuis & Laan, 2003).

Het ervaren van sociale invloeden ten aanzien van seksualiteit wordt bereikt door middel van:

- Modelling (Bandura, 1986)
- Discussie a.d.h.v. stellingen en beeldmateriaal (O'Keeffe, 2002)

Het aanleren van vaardigheden behorende bij de onderwerpen grenzen aangeven en veilig vrijen worden bereikt door middel van:

- Modelling (guided practice) (Bandura, 1986; Bartholomew, Percel, Gottlieb & Fernández, 2011)
- Rollenspellen
- Gerichte oefenopdrachten (Brug e.a., 2007)

Voorlichting aan docenten en ouders

In de voorlichting voor ouders en leerkrachten gaat het over de seksuele ontwikkeling, het signaleren en reageren op seksueel grensoverschrijdend gedrag en weten waar zij terecht kunnen voor overleg en vervolghulp. Het betrekken van docenten en ouders bij een interventie draagt bij aan de effectiviteit (Foolen e.a., 2013). Door psycho-educatie biedt de voorlichter tijdens de ouderbijeenkomst informatie, steun en advies over de seksuele ontwikkeling van kinderen. Het betrekken van docenten en ouders door hen kennis te laten maken met de methode van het vlaggensysteem draagt bij aan het

kunnen duiden van seksueel grensoverschrijdend gedrag en het adequaat reageren op seksueel gedrag (Frans & Franck, 2011). Een beschermende factor voor gezond seksueel gedrag is een warm gezinsklimaat waar openheid, controle, affectie en steun is (Hoïng en Oosten, 2009). Het de voorlichting wordt geprobeerd ouders hiervan bewust te maken en handvatten te geven voor het bespreken van seksualiteit en relaties, wensen en grenzen, soa's, zwangerschap en anticonceptie met hun kind.

Algemene elementen van de werkwijze

Seksespecifiek werken

Liefde is... maakt gebruik van seksespecifiek werken waarbij onderdelen als veiligheid bieden, praten, grenzen stellen, aansluiten bij behoefte en positieve motivatie onderdelen van zijn. Meisjes blijken zich meer op hun gemak te voelen en zich kwetsbaarder op te stellen als ze in het gezelschap van iemand van dezelfde sekse aan hun problemen kunnen werken (Chaplin, Reivich, & Hamilton, 2008; Schouten, Oudhof, Zoon, & van der Steege, 2012).

Veiligheid

Het is van belang om in de klas voldoende veiligheid en vertrouwen te creëren om met meisjes seksualiteit gerelateerde thema's te bespreken en aan hun persoonlijke ontwikkeling te werken (De Neef & Van Dijk, 2010; de Boer & Metz, 2015). Duidelijke afspraken geven houvast en bevredigen de basisbehoefte aan sturing en controle om te komen tot veiligheid (Grawe, 1998). Het bewaken van de opgestelde regels in de klas leidt tot succeservaringen in het stellen van grenzen en oefenruimte om met situaties om te gaan waar anderen over je grenzen heen kunnen. Daarnaast zijn docenten niet aanwezig tijdens de lessen, waardoor meisjes vrijuit kunnen praten.

Groepsstructuur

Liefde is... wordt aan een groep meisjes gegeven. Door deze groepsstructuur leren meisjes essentiële vaardigheden om eigen doelen te verwezenlijken, zoals het woord nemen, eigen standpunten innemen, argumenteren, emoties verwoorden, elkaar stimuleren, en opbouwende kritiek geven. In de praktijk versterkt Liefde is... de band tussen de meisjes in de klas. Een ander voordeel aan het werken in een groep is dat de meer ervaren deelneemster een voortrekkersrol kunnen vervullen. Er ontstaat een platform voor peer-learning (Rijke & de Vries, 1995). Deze vorm van voorlichting blijkt effectiever te zijn om normen en houdingen te veranderen bij meisjes dan het inzetten van docenten (Mellanby, Newcombe, Rees, & Tripp, 2001). Met de voorlichters kan er een veilige en open sfeer worden gewaarborgd wat belangrijk is voor het bespreken van gevoelige onderwerpen als seksualiteit.

Externe voorlichters

Liefde is... maakt in tegenstelling tot de meeste voorlichtingsprogramma's op school, gebruik van externe voorlichters in plaats van docenten. Uit onderzoek blijkt namelijk dat docenten in het voortgezet onderwijs moeite hebben met het bespreken van aan seksualiteit gerelateerde thema's (Bongardt, Mounthaan, & Bos, 2009). De voorlichters hebben een centrale rol in de lessen, en fungeren zo als rolmodel waardoor sociaal leren wordt bevorderd (Bandura, 1986). Zij praten gemakkelijk en in concrete termen over seksualiteit en beschikken zij over eigenschappen zoals in staat zijn om contact te maken met meisjes, goed kunnen luisteren, toegankelijk zijn, flexibel zijn, een open en positieve houding hebben ten opzichte van seksualiteit van jongeren en ten aanzien van seksuele diversiteit (Allen, 2001; Kirby, 2002). Bovendien zetten de voorlichters hun persoonlijke

ervaringen in, waardoor meisjes eerder geneigd zijn om persoonlijke vragen of problemen op het gebied van seks en relaties te stellen (Bongardt, Mounthaan, & Bos, 2009).

Les 1 Seksuele identiteit

Factor	Onderwerpen	Lesonderdelen	Aanpak
Gevoelens t.a.v. seksualiteit	... voelen zich veilig om te praten over relaties en seksualiteit.	1.1 Introductie 1.2 Regels 1.3 Lijnspeel 1.6 Wat is seksualiteit	<ul style="list-style-type: none"> - Actieve informatieverwerking - Persoonlijke ervaringen - Spelvormen waarbij meisjes stelling moeten nemen - Zelfevaluatie - Discussie - Gedragstherapeutische technieken -Modeling
Vaardigheden in het communiceren	...kunnen met leeftijdgenoten in gesprek gaan over hun opvattingen en attitudes ten aanzien van genderrollen.	1.4 Vrouw zijn	
Attitude t.a.v. stereotiepe rolopvatting	... kunnen verschillen en overeenkomsten tussen mannen en vrouwen benoemen en staan hier positief tegenover.	1.4 Vrouw zijn	
Attitude t.a.v. de eigen seksualiteit	... ervaren dat ze individueel goed en mooi zijn zoals ze zijn.	1.4 Vrouw zijn	
Sociale norm t.a.v. seksualiteit	...ervaren dat andere meisjes met dezelfde thema's bezig zijn m.b.t. relaties en seksualiteit.	1.4 Vrouw zijn 1.5 Vrouwelijke kwaliteiten	
Kennis over seksualiteit	... weten welke kwaliteiten zij belangrijk vinden in het vrouw zijn.	1.5 Vrouwelijke kwaliteiten	
Kennis over seksualiteit	... weten wat seksualiteit betekent en dat dit meer is dan alleen seks.	1.6 Wat is seksualiteit?	
Kennis over seksualiteit	...kennen de verschillende betekenissen van houden van.	1.7 Houden van	
Kennis over seksualiteit	...weten dat een balans tussen geven en ontvangen belangrijk is voor een gezonde relatie.	1.7 Houden van	
Kennis over partnerkeuze	...weten wat zij belangrijk vinden in hun ideale partner.	1.8 Houden van je partner	
Kennis over seksuele diversiteit	...weten wat transgender, travestie, transseksueel en genderdysforie betekent.	1.9 Seksuele diversiteit	
Attitude t.a.v. seksuele diversiteit	...erkennen dat er meerdere vormen van relaties en seksuele voorkeuren bestaan.	1.9 Seksuele diversiteit	
Attitude t.a.v. seksuele diversiteit	...staan positief tegenover verschillende seksuele voorkeuren van anderen en negatief tegenover LHBT-negativiteit.	1.9 Seksuele diversiteit	

Les 2 Partnerkeuze en loverboys

Factor	Onderwerpen	Lesonderdelen	Aanpak
Gevoelens t.a.v. seksualiteit	... voelen zich veilig om te praten over relaties en seksualiteit.	2.1 Welkom 2.2 Lijnspeel	- Actieve informatieverwerking

Kennis over partnerkeuze en loverboys	... kennen de voorwaarden voor een gezonde relatie.	2.3 Is je vriendje oké 2.4 Foute jongens	<ul style="list-style-type: none"> - Persoonlijke ervaringen - Spelvormen waarbij meisjes stelling moeten nemen - Zelfevaluatie - Discussie - Gedragstherapeutische technieken - Rollenspellen
Kennis over partnerkeuze en loverboys	... kennen de werkwijze van een loverboy.	2.5 Wat is een loverboy? 2.6 In het hoofd van een loverboy 2.7 Grenzen verleggen 2.8 Mooiste chick van het web	
Attitude t.a.v. vrijwillige en gelijkwaardige relaties	...erkennen dat elke loverboy binnen die werkwijze een andere aanpak kan hebben.	2.5 Wat is een loverboy? 2.6 In het hoofd van een loverboy 2.8 Mooiste chick van het web	
Attitude t.a.v. vrijwillige en gelijkwaardige relaties	... erkennen dat iedereen slachtoffer van een loverboy kan worden.	2.8 Mooiste chick van het web	
Kennis over sociale omgeving	...weten bij wie zij terecht kunnen in hun netwerk, bij vragen en/of problemen ten aanzien van liefde, relaties en seksualiteit.	2.9 Bij wie kan je terecht?	

Les 3 Grenzen en 'nee' zeggen

Factor	Onderwerpen	Lesonderdelen	Aanpak
Gevoelens t.a.v. seksualiteit	...voelen zich veilig om te praten over relaties en seksualiteit.	3.1 Welkom 3.2 Lijnspeel	<ul style="list-style-type: none"> - Actieve informatieverwerking - Persoonlijke ervaringen - Spelvormen waarbij meisjes stelling moeten nemen - Zelfevaluatie - Discussie - Gedragstherapeutische technieken - Stem- en lichaamsgerichte oefeningen - Rollenspellen - Gerichte oefeningen - Modeling
Sociale norm t.a.v. grenzen en wensen	...ervaren dat andere meisjes negatief staan tegenover seksueel grensoverschrijdend gedrag.	3.3 Je grens voelen 3.4 Persoonlijke grens 3.5 Duidelijk communiceren 3.6 Nee zeggen bij aandringen 3.7 Dagelijkse situaties 3.8 Ja zeggen	
Vaardigheden in het aangeven van grenzen en wensen	... voelen en herkennen in hun lichaam waar hun eigen grens ligt.	3.3 Je grens voelen	
Vaardigheden in het aangeven van grenzen en wensen	... kunnen met stem en houding duidelijk 'nee' zeggen.	3.3 Je grens voelen	
Kennis over grenzen en wensen	... weten dat een grens per persoon en per situatie verschillend kan zijn.	3.4 Persoonlijke grens	
Attitude t.a.v. het uiten van wensen en grenzen	... erkennen dat hun eigen grens van belangrijke waarde is in het stellen van grenzen.	3.4 Persoonlijke grens	
Attitude t.a.v. het uiten van wensen en grenzen	...erkennen dat niet (duidelijk) communiceren zorgt voor miscommunicatie bij de ander.	3.5 Duidelijk communiceren	
Vaardigheden in het aangeven van grenzen en wensen	... kunnen 'nee' zeggen in een dagelijkse situatie, ook als iemand blijft aandringen.	3.6 Nee zeggen bij aandringen 3.7 Dagelijkse situaties	
Kennis over grenzen en wensen	... weten 5 stappen die belangrijk zijn bij 'nee' zeggen.	3.6 Nee zeggen bij aandringen	
Attitude t.a.v. het uiten van wensen en grenzen	... erkennen dat niet (duidelijk) communiceren zorgt voor miscommunicatie bij de ander.	3.8 Ja zeggen	

Attitude t.a.v. het uiten van wensen en grenzen	... erkennen dat als iemand na herhaaldelijk 'nee' zeggen uiteindelijk toch 'ja' zegt, dat je de ander leert dat aandringen helpt om je zin te krijgen.	3.8 Ja zeggen	
Kennis over grenzen en wensen	... weten dat als zij iets wel willen, dat zij dan duidelijk 'ja' kunnen zeggen.	3.8 Ja zeggen	
Vaardigheden in het aangeven van grenzen en wensen	... kunnen 'nee' zeggen in een dagelijkse situatie, ook als iemand blijft aandringen.	3.9 Oefenopdracht	
Vaardigheden in het aangeven van grenzen en wensen	... kunnen de 5 stappen die horen bij 'nee' zeggen toepassen in een dagelijkse situatie.	3.9 Oefenopdracht	

Les 4 Sociale media en veilig vrijen

Factor	Onderwerpen	Lesonderdelen	Aanpak
Gevoelens t.a.v. seksualiteit	... voelen zich veilig om te praten over relaties en seksualiteit.	4.1. Welkom 4.2. Lijnspeel 4.7 Veilig vrijen en anticonceptie	<ul style="list-style-type: none"> - Actieve informatieverwerking - Persoonlijke ervaringen - Spelvormen waarbij meisjes stelling moeten nemen - Zelfevaluatie - Discussie - Gedragstherapeutische technieken - Gerichte oefeningen - Modeling
Kennis over sociale media	... zijn zich bewust van welke reacties een profielfoto/profiel op kan roepen.	4.3 Indruk maken	
Kennis over sociale media	... zijn zich bewust van de manier waarop zij zich profileren op internet.	4.3 Indruk maken	
Attitude t.a.v. sociale media	... erkennen het belang van het zorgvuldig inrichten van je persoonlijke profiel.	4.3 Indruk maken 4.4 Sexting	
Kennis over sociale media	... weten wat sexting is.	4.4 Sexting	
Kennis over sociale media	... kennen de risico's van het delen van seksueel getint materiaal via sociale media.	4.4 Sexting	
Kennis over sociale media	... weten wat grooming is en zijn zich bewust van het groomingsproces via internet.	4.5 Grooming	
Sociale norm t.a.v. veilig vrijen	... ervaren dat andere meisjes positief staan t.o.v. anticonceptie- en condoomgebruik.	4.6 Veilig vrijen en anticonceptie	
Kennis over veilig vrijen	... weten wat veilig vrijen inhoudt.	4.6 Veilig vrijen en anticonceptie	
Attitude t.a.v. veilig vrijen	... staan positief tegenover veilig vrijen.	4.6 Veilig vrijen en anticonceptie	
Kennis over veilig vrijen	... weten wat de gevolgen van onveilig vrijen zijn.	4.6 Veilig vrijen en anticonceptie	
Kennis over veilig vrijen	... hebben kennis over verschillende vormen van anticonceptie en het voorkomen van zwangerschap en SOA's.	4.6 Veilig vrijen en anticonceptie	
Kennis over veilig vrijen	... weten waar ze terecht kunnen voor aanschaffen van anticonceptiemiddelen en condooms.	4.6 Veilig vrijen en anticonceptie	
Kennis over veilig vrijen	... weten wat SOA's zijn en waar je terecht kan voor	4.6 Veilig vrijen en anticonceptie	

	meer informatie en voor een SOA-test.		
Vaardigheden in het gebruik van condooms	... kunnen een condoom correct gebruiken.	4.6 Veilig vrijen en anticonceptie	

Doelen ouders en docenten

Factor	Onderwerp	Les	Aanpak
Kennis over gezonde seksuele ontwikkeling	...hebben kennis over gezonde seksuele ontwikkeling.	Presentatie Ouders Presentatie Docenten	-Actieve informatieverwerking -Gerichte oefeningen
Kennis over sociale omgeving	... weten waar zij terecht kunnen voor overleg en het aanmelden voor ambulante hulpverleningstrajecten.		
Attitude t.a.v. het bespreken van seksualiteit	... staan positief tegenover het bespreken van seksualiteit.		
Vaardigheden in het signaleren en reageren	...kunnen seksueel grensoverschrijdend gedrag signaleren en hierop passend reageren.		

4. Onderzoek

4.1 Onderzoek naar de uitvoering

Beschrijf kort welke onderzoeken zijn gedaan en wat daarvan de uitkomsten waren. Stuur bij het indienen van het werkblad de volledige publicatie van ieder genoemd onderzoek mee.

Beschrijf per onderzoek:

Het betreft een interne, niet gepubliceerde publicatie door Konijn en de Vos (2015). Procesevaluatie Liefde is... voor meisjes. Amsterdam: Qpido/Spirit.

Het onderzoek is een procesevaluatie naar de uitvoering van Liefde is... en is gebaseerd op een kwantitatieve analyse van de resultaten met voor- en nametingen die de meisjes hebben ingevuld en mondelinge interviews met voorlichters (N=4) op basis waarvan een online vragenlijst is gemaakt en ingevuld door alle andere voorlichters (N=20). De evaluatie richt zich op de lessen die van half mei tot en met december 2014 zijn uitgevoerd. In deze zes maanden (exclusief zomervakantie) zijn de lessen op 20 scholen uitgevoerd; hierbij zijn 986 meisjes betrokken geweest. In totaal is de vragenlijst bij de voormeting ingevuld door 630 meisjes (64% respons) en bij de nameting door 583 meisjes (59% respons). Van 465 meisjes zijn zowel een voor- als een nameting verkregen (47% respons).

De resultaten van de eerste evaluatie van Liefde is... voor meisjes zijn als volgt.

- De beoogde doelgroep wordt bereikt. De meisjes die Liefde is... volgen op het voortgezet onderwijs zijn 13 tot en met 16 jaar; de gemiddelde leeftijd is 14 jaar. In Amsterdam zijn 63 scholen voor voortgezet onderwijs en op 21 daarvan (33%) is inmiddels Liefde is ... gegeven aan meisjes van de 2^e en 3^e klassen. Tweederde van de meisjes (64%) die de voorlichtingslessen hebben gevolgd, zit op het vmbo en ruim een kwart op het havo of vwo, conform de verdeling van de scholen in Amsterdam.
- De meisjes (n=465) hebben aan het begin en het einde van de lessen van 21 stellingen op een zes-puntsschaal aangegeven in hoeverre deze kloppen. Uit de metingen blijkt dat de kennis over en attitude ten aanzien van seksualiteit bij de meisjes significant toeneemt (Cohen's $d=.23$; $p<0.000$). De kennis over seksualiteit, met name over homoseksualiteit, is aan het einde van de lessenreeks meer verbeterd (Cohen's $d=.46$) dan de attitude (Cohen's $d=.09$). Ook zijn de meisjes zich na de lessen meer bewust van de gevaren van internet en sociale media (Cohen's $d=.30$), en weten ze beter bij wie ze terecht kunnen voor welke vragen (Cohen's $d=.22$). De vooruitgang op stellingen die gaan over seksueel contact en relaties, grenzen aangeven en handhaven is echter niet significant. De meisjes scoren hierop aan het begin van de lessen al relatief hoog, waardoor er weinig ruimte is voor vooruitgang. Onduidelijk is of dit te wijten is aan sociaal wenselijke antwoorden van de meisjes, zelfoverschatting of dat de seksuele interactiecompetentie (waar deze items op duiden) daadwerkelijk al redelijk hoog is aan het begin van de lessen.
- De meisjes geven bij de evaluatievragen aan dat de voorlichters goed, duidelijk en boeiend lesgeven. Zij ervaren de lessen als goed, nuttig en gezellig, waar ook ruimte is voor humor en vragen. Gemiddeld geven de meisjes de lessen een 8,4.
- Achttien van de 24 voorlichters (75%) vinden dat de meisjes aan het einde van de lessen positief veranderd zijn; hun kennis van en houding tegenover seksualiteit en relaties is toegenomen. De andere zes voorlichters (25%) denken dat alleen hun kennis is toegenomen.

- Alle voorlichters geven aan zeer positief te zijn over de lessen. Zij ervaren het als een inhoudelijk sterk programma dat leuk is om uit te voeren en vinden het programma informatief en interactief. Er zit voldoende afwisseling in de werkvormen, waardoor de meisjes geboeid blijven. Daarnaast merken de voorlichters dat sommige meisjes extra baat hebben bij de lessen, omdat zij een tekort aan kennis hebben en moeten leren hun grenzen aan te geven. Een ander sterk punt dat de voorlichters noemen is dat zij er staan als externe hulpverlener en niet als docent. Hierdoor stellen de meisjes zich meer open, is hun indruk. Door hun specialisatie als hulpverlener kunnen zij vragen van de meisjes goed beantwoorden en weten zij waar nodig te ondersteunen bij problemen of door te verwijzen. Volgens de voorlichters laat het aantal vragen die de meisjes stellen zien dat zij vragen hebben die ze ergens ander niet (kunnen) stellen.
- De werkvormen, zoals beschreven in het handboek, komen altijd of meestal aan bod. Een discussie die langer duurt dan verwacht werd of omdat meisjes veel eigen ervaringen delen, zorgen er soms voor dat werkvormen worden overgeslagen of ingekort. Verder deden de voorlichters enkele suggesties om de uitvoering van de lessen praktisch te verbeteren, maar ook om het lespakket vaker te screenen op het up-to-date zijn van de inhoud. Alle nieuwe hypes onder jongeren moeten aan bod komen. Tot slot missen de voorlichters informatie om vragen over de relatie tussen cultuur/religie en seksualiteit adequaat te kunnen beantwoorden.
- Aanbevelingen die uit de procesevaluatie naar voren komen, zijn:
 - Nagaan waarom de meisjes op de onderdelen die gaan over seksueel contact en relaties, grenzen aangeven en handhaven, geen duidelijke vooruitgang laten zien;
 - De vragenlijst verbeteren;
 - De suggesties voor verbetering van de uitvoering van de lessen doorvoeren;
 - Verbeteren van de respons (zowel op voor- als nametingen).

4.2 Onderzoek naar de behaalde effecten

De evaluatieformulieren zijn alleen gebruikt ter evaluatie van de interventie en om het product te verbeteren. De procesevaluatie heeft dus niet als doel gehad om een effect te meten. In vervolg op bovenstaande procesevaluatie is een effectonderzoek gepland.

5. Samenvatting Werkzame elementen

De werkzame elementen in de aanpak zijn onder te verdelen in:

Inhoudelijk werkzame elementen

Dat Liefde is... onderdeel van een ketenaanpak is ter preventie van seksueel grensoverschrijdend gedrag.

Modelling. Door middel van rollenspellen, beeldmateriaal en het inzetten van de voorlichters als positief rolmodel vaardigheden aanleren.

De houding van de voorlichters.

Cognitief-gedragstherapeutische technieken. Bijvoorbeeld voor- en nadelen bespreken.

Het delen van persoonlijke ervaringen om zelfevaluatie te bewerkstelligen (attitude beïnvloeden).

Actieve informatieverwerking door het vergroten van de kennis van meisjes.

Seksespecifieke aanpak, waaronder vrouwelijke hulpverleners die de begeleiding uitvoeren.

Praktische werkzame elementen

Het uitvoeren van de voorlichting door externe hulpverleners. Zij staan dicht bij de leefwereld van de doelgroep, kunnen zorgelijk gedrag bij de meisjes tijdig signaleren en door te verwijzen naar passende vervolghulp voor het meisje.

Het feit dat de voorlichting uit vier bijeenkomsten bestaat in plaats van één.

Docent is tijdens de les niet aanwezig in de klas.

De afwezigheid van jongens tijdens de lessen.

De voorlichting voor ouders en docenten.

Aansluiten bij de belevingswereld van tienermeisjes. Onder andere door het thema seksualiteit in brede zin te benaderen.

6. Aangehaalde literatuur

- Allen, L. (2001). Closing sex education's knowledge/practice gap: the reconceptualization of young people's sexual knowledge. *Sex Education: Sexuality, Society and Learning*, 1(2), 109-122.
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Prentice-Hall, Inc.
- Bartholomew, L. K., Parcel, G.S., Kok, G., Gottlieb, N. H., & Fernández, M. E. (2011). *Planning health promotion programs: an intervention mapping approach* (3rd ed.) San Francisco, CA: Jossey Bass.
- Berlo, W. van, & Wijzen, A. C. (2005). *Gebrek aan regie: Een kwalitatief onderzoek naar de achtergronden van tienerzwangerschappen*. Rutgers Nisso Groep.
- Berg, F. van den. (2010). Van de werkvloer. *Vakblad voor opleiders in gezondheidszorgonderwijs*, 7, 18-19.
- Boer, E. E. de, & Metz, J. W. (2015). Seksespecifiek versterken van de eigen kracht. In K. Nijhof, & R. Engels (Eds.), *Meisjes in zorg. signalering, preventie en behandeling* (pp. 87-108). Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Brückner, H., Martin, A., & Bearman, P. S. (2004). Ambivalence and pregnancy: adolescents' attitudes, contraceptive use and pregnancy. *Perspectives on sexual and reproductive health*, 36(6), 248-257.
- Brug, J., Assema, P. van, & Lechner L. (red.) (2007). *Gezondheidsvoorlichting en gedragsverandering: Een planmatige aanpak*. Assen: Van Gorcum.
- DeSteno, D., Gross, J. J., & Kubzansky, L. (2013). Affective science and health: The importance of emotion and emotion regulation. *Health Psychology*, 32(5), 474.
- Foolen, N., Ince, D., Baat, M. de, & Daamen, W. (2012). *Wat werkt bij gedragsproblemen en gedragsstoornissen?*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
- Frans, E., Franck, T., & Decrean, E. van (2011). *Over de grens? Seksueel opvoeden met het vlaggensysteem*. Movisie en Sensoa
- Frans, E. & Franck, T. (2014). *Vlaggensysteem. Reageren op seksueel (grensoverschrijdend) gedrag van kinderen en jongeren*. Antwerpen – Apeldoorn: Garant.
- Gillham, J., Chaplin, T., Reivich, K., & Hamilton, J. (2008). Preventing depression in early adolescent girls: The Penn Resilience and Girls in Transition Programs. In C. W. LeCroy & J. E. Mann (Eds.), *Handbook of prevention and intervention programs for adolescent girls* (pp. 125-161). New York: Wiley.
- Graaf, H. de. (2012). Seksueel gedrag en seksuele beleving in Nederland. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 36(2), 87-97.
- Graaf, H. de, Höing, M., Zaagsma, M., & Vanwesenbeeck, I. (2007). *Tienerseks: Vormen van instrumentele seks onder tieners*.

- Graaf, H. de, Kruijer, H., Acker, J. van, & Meijer, S. (2012). Seks onder je 25e [Sex under the age of 25]. *Utrecht, the Netherlands: Rutgers WPF*.
- Graaf, H. de, Meijer, S., Poelman, J., & Vanwesenbeeck, I. (2005). *Seks onder je 25e* (No. 7). Eburon Uitgeverij BV.
- Grawe, K. (1998). *Psychological psychotherapy*. Göttingen/Cambridge (USA): Hogrefe & Huber.
- Haas, S. de. (2012). Seksueel grensoverschrijdend gedrag onder jongeren en volwassenen in Nederland. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 36, 136-145.
- Höing, M., & Oosten, N. van. (2009). Primaire preventie van seksueel geweld. *Seksuologie*, 267-295.
- Laan, A. M. van der, & Blom, M. (2006). *Jeugddelinquentie: risico's en bescherming. Bevindingen uit de WODC monitor zelfgerapporteerde jeugdcriminaliteit 2005*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Kirby, D., Lepore, G., & Ryan, J. (2005). Sexual Risk and Protective Factors: Factors Affecting Teen Sexual Behavior. *Pregnancy, Childbearing, and Sexually Transmitted Disease, Washington,DC: National Campaign to Prevent Teen Pregnancy*.
- Kuyper, L. S., & Bakker, F. C. (2006). *De houding ten opzichte van homoseksualiteit: een beschrijvende literatuurstudie*. The Hague, The Netherlands: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Lunsen, R., & Wijsen, C. (2009). De preventie van ongewenste zwangerschap: Randvoorwaarden voor effectief anticonceptiegebruik. *Seksuologie*, 233-249.
- Marston, C., & King, E. (2006). Factors that shape young people's sexual behaviour: a systematic review. *The lancet*, 368(9547), 1581-1586.
- Mellanby, A. R., Newcombe, R. G., Rees, J., & Tripp, J. H. (2001). A comparative study of peer-led and adult-led school sex education. *Health Education Research*, 16(4), 481-492.
- Mouthaan, I., & Vlugt, I. van der. (2012). Seksuele gezondheidsbevordering van jongeren in Nederland. *Kind & Adolescent*, 33(4), 279-288.
- Nijhof, K. S., & Engels, R. C. M. E. (2015). *Meisjes in zorg: signalering, preventie en behandeling*. Amsterdam: SWP.
- Nikken, P. (2007). Jongeren, media en seksualiteit. *Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut*.
- O'Keeffe, G. S., & Clarke-Pearson, K. (2011). The impact of social media on children, adolescents, and families. *Pediatrics*, 127(4), 800-804.
- Prinsen, H., & Terpstra, K. J. (2009). *Pubers van Nu!: Praktijkboek voor iedereen die met pubers werkt*. Bohn Stafleu van Loghum.
- Rijke, B., & Vries, N. K. de. (1995). Peers doen het beter....! Peer-voorlichting bij jongeren. *Tijdschrift voor Gezondheidsbevordering*, 16, 103-116.
- Römkens, R. (1989). *Geweld tegen vrouwen in heteroseksuele relaties*. Amsterdam: SUA, 1989.

- Smet, S. de, & Mahjoub, S. (2008). Op het scherp van het net: Een verkennende studie over jongeren, internet en betaalseks. Anderlecht: Impresor.
- Schouten, R., Oudhof, M., Zoon, M., & Steege, M. van der. (2012). Wat werkt in de hulpverlening aan pubermeisjes?.
- Spanjaard, H., & Slot, W. (2015). Tijden veranderen, ontwikkelingstaken ook. *Kind & Adolescent Praktijk*, 14(3), 14-21.
- Sukhodolsky, D. G., Kassinove, H., & Gorman, B. S. (2004). Cognitive-behavioral therapy for anger in children and adolescents: A meta-analysis. *Aggression and Violent behavior*, 9(3), 247-269.
- Timmerman, G. (2009). Seksuele vorming en de persoonlijkheid van de leraar. *Pedagogiek*, 29(1), 45-59.
- Tobler, N. S., Roona, M. R., Ochshorn, P., Marshall, D. G., Streke, A. V., & Stackpole, K. M. (2000). School-based adolescent drug prevention programs: 1998 meta-analysis. *Journal of primary Prevention*, 20(4), 275-336.
- Vanwesenbeeck, W. M. A. (2011). Diverse verlangens: seksuele ontwikkeling onder moderne dubbele moraal.
- Vanwesenbeeck, I., Zessenz, G. V., Ingham, R., Jaramazović, E., & Stevens, D. (1999). Factors and processes in heterosexual competence and risk: an integrated review of the evidence. *Psychology and Health*, 14(1), 25-50.
- Vygotsky, L. (2011). Denken. In L. van Beemen (Eds), *Ontwikkelingspsychologie* (pp. 107-128). Groningen Houten: Noordhoff Uitgevers.
- Yu Li, M., Frieze, I., & Tang, C. S. (2010). Understanding adolescent peer sexual harassment and abuse: using the theory of planned behaviour. *Sexual Abuse*, 22, 157-171.
- Wit, J. de, Breeman, L., & Woertman, L. (2005). Hoe beredeneerd is seksueel gedrag van jongeren. *Tijdschrift voor Sociologie*, 29(3), 125-131.
- Zwiep, C. S. (2008). *De seksuele ontwikkeling van jonge kinderen. Ervaringen van moeders en leidsters*. Amsterdam: Pedagogisch Projectbureau Kind&Zo.

Samenwerking erkenningstraject

Het erkenningstraject wordt in samenwerking uitgevoerd door het Nederlands Jeugdinstituut (NJI), het RIVM Centrum Gezond Leven (CGL), het Nederlands Centrum Jeugdgezondheid (NCJ), het Kenniscentrum Sport, Vilans, het Trimbos Instituut en MOVISIE. Door samen te werken aan het beoordelen van interventies volgens eenduidige criteria streven wij naar kwaliteitsverbetering in de betrokken werkvelden.

